

Прадмова

У гэтай кнізе абмяркоўваецца адносна мала даследаваная з’ява перыяду Другой сусветнай вайны, а менавіта, калабарацыя мясцовага насельніцтва з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі ў Беларусі — адной з найменш заўважных на Захадзе краін Еўропы.

Тэма калабарацыі ў Другую сусветную вайну, безумоўна, адна з найбольш складаных і спрэчных для гісторыкаў, галоўным чынам таму, што яна ўздымае вострыя пытанні. Яе даследаванне асабліва няпростое ў дачыненні да такой краіны, як Беларусь.

Я вырас у Беларусі і прыпамінаю, што нават у дзяцінстве валодаў вельмі ясным — хаця, як выявілася пазней, недакладным, а нават і моцна скажоным — уяўленнем пра Другую сусветную вайну (або «Вялікую Айчынную вайну» — так яе менавалі ў СССР і дагэтуль мянуюць на постсавецкай прасторы). Паводле афіцыйнай савецкай версіі, ад першага дня нямецкага ўварвання савецкі народ, як адзін, узняўся на змаганне супраць гітлераўскіх ордаў. Аднак у той жа час кожны ведаў пра так званых паліцаёў (скажонае нямецкае слова «Polizei» — паліцыя). Паліцаі былі — зноў жа паводле афіцыйнай версіі — людзьмі, якія або прадалі сваю Радзіму дзеля асабістых выгод, або проста мелі асабістыя прычыны, каб ненавідзець савецкі лад. Іхнае існаванне па магчымасці не згадвалася, іх трактавалі як «Тых-Каго-Нельга-Называць» (карыстаюся моўным зваротам з кнігі пра Гары Потэра). Калі ж іх вобразы ўсё-такі ўводзілі ў кнігі, фільмы або п’есы, то «паліцай» звычайна маляваўся як вельмі цёмная постаць — п’яніца, нехайнік, беспрынцыповы, схільны да садызму рабаўнік. У Беларусі гэтае ўспрыманне засталася амаль некранутым дасёння, што толькі часткова можна вытлумачыць палітычнай сітуацыяй у краіне.

У гэтым даследаванні я імкнуся праліць дадатковае святло на пазначаны гістарычны перыяд і прааналізаваць спрэчную тэму супрацы мясцовых жыхароў з нацысцкім рэжымам у Беларусі. Нямногія краіны гэтак пацярпелі ад нацысцкай акупацыі, як Беларусь. Паводле розных звестак, былі забіты ад аднаго да двух мільёнаў насельнікаў Беларусі (з іх ад чвэрці мільёна да мільёна былі яўрэі), а прыкладна тры мільёны чалавек засталіся без жылга. Большасць беларускіх гарадоў падчас вызвалення ў 1944 г. ляжалі ў руінах¹. Тысячы вёсак былі спалены ў час так званых «антыпартызанскіх аперацый». Прамысловая вытворчасць у 1945 г. сягала толькі 20 % даваеннага ўзроўню, а колькасць галоў буйной рагатай жывёлы — толькі 31 % даваеннай колькасці². Пад ня-

¹ Вельмі цяжка з дакладнасцю высветліць чалавечыя страты ў Беларусі пад акупацыяй. У савецкі перыяд звыкла паўтаралася, што загінуў кожны чацвёрты насельнік. 50 з лішнім гадоў пасля Другой сусветнай вайны колькасць 2 200 000 згіблых у Беларусі прымалася як дадзенасць (гл., напрыклад: Кравченко Иван. Немецко-фашистский оккупационный режим в Белоруссии / Болтин Е. и др. (сост.). Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944). Москва, 1965. С. 63). Гэтая колькасць была падсумаваннем 1 409 225 «мірных жыхароў» і 810 091 савецкага ваеннапалоннага, не ўсе з якіх жылі да вайны ў Беларусі. Колькасць 2,2 мільёны не ставілася пад сумнеў — пераважна з прапагандных прычын. Толькі ў апошнія дзесяцігоддзе гэтыя лічбы, упершыню прыведзеныя ў справядачы «Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі па ўстанаўленні і расследаванні злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў» (НДК) у 1944 г., сталі прадметам дыскусій гісторыкаў у Беларусі і за яе межамі. У калектыўным творы «Нарысы гісторыі Беларусі» (Мінск, 1995) беларускі гісторык Аляксей Літвін дапусціў, што колькасць ахвяр сярод насельніцтва Беларусі сягала ад 1,95 да 2 мільёнаў чалавек. Паводле Літвіна, у гэты лік увайшлі беларусы, якія загінулі на беларускай тэрыторыі, а таксама на фронце і на прымусовых працах у Германіі. Даследчык бярэ пад увагу той факт, што звесткам перапісу, праведзенага ў Беларусі ў 1939 г., да анексіі заходніх абласцей, давяраць нельга, бо ў маштабах СССР падчас таго перапісу было прыпісана 2,9 мільёны чалавек. Гл.: Литвин Алексей. К вопросу о количестве людских потерь Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) / Кузнецов И., Басин Я. (ред.). Беларусь у XX стагоддзі. Вып. 1. Мінск, 2002. С. 136—137. У даследаванні «Ахвяры дзвюх дыктатур» пра трагічны лёс савецкіх людзей, забраных на прымусовую працу ў «Трэці рэйх», расійскі гісторык Павел Палян цытуе заключную справядачу НДК ад 1 сакавіка 1946 г. У гэтай справядачы падрабязна апісваюцца людскія страты ў кожнай з 12 абласцей Беларусі, што існавалі ў той час (пасля вайны Савецкі Саюз перадаў Польшчы вялікую частку даваеннай Беластоцкай вобласці і тры раёны Брэсцкай вобласці; астатняя частка Беластоцчыны была пераназвана ў Гродзенскую вобласць). Паводле справядачы, у графу «знішчаныя мірныя грамадзяне» трапілі 1 360 034 чалавекі. Гэтая колькасць адпавядае 22,4 % усяго беларускага насельніцтва. Гл.: Полян П. Жертвы двух диктатур. Москва, 2002. С. 11, 737; Gerlach Christian. Kalkulierte Morde. Hamburg, 1999. S. 11; Литвин. Цыт. твор. С. 142.

² Туронак Юры. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993. С. 198. Туронак спыраецца на кнігу «Народное хозяйство Белорусской ССР» (Москва, 1957. С. 14). І Туронак, і Нікалас Вакар, аўтар класічнай працы пра Беларусь, абвінавчваюць савецкія

мецкай акупацыяй на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавала ажно пяць адміністрацыйных адзінак. Нацысцкая палітыка ў Беларусі прывяла да росту руху супраціву, які к канцу акупацыі быў другім паводле маштабаў у Еўропе (першы быў супраціў пад кіраўніцтвам Ціта ў Югаславіі). Гэты факт прымусіў брытанскага гісторыка Джэральда Райтлінгера заявіць, што «сапраўдная гісторыя Беларусі пад нямецкай акупацыяй знаходзіцца ў аналах партызанскага змагання»³. Афіцыйная савецкая прапаганда нават празвала Беларусь «рэспублікай-партызанкай».

Тым не менш, як я пакажу ў гэтай кнізе, было б аблудна і антыгістарычна дапускаць, што ўвесь перыяд нацысцкай акупацыі ў Беларусі можна выразіць словам «супраціў». Няслушна таксама казаць, што рух супраціву меў значны размах ад таго дня, калі Германія напала на Савецкі Саюз. Трэба ўбачыць сітуацыю як бы вачыма людзей таго часу. У ліхаманкавыя летнія дні 1941 г. просты савецкі грамадзянін быў сведкам таго, як раптоўна абрынулася савецкая дактрына, што падтрымлівалася прапагандай на працягу даваенных гадоў: маю на ўвазе догмы аб хуткай і практычна бяскроўнай перамозе над захопнікамі. Не толькі нацысцкія лідары, а многія людзі — як у СССР, так і за яго межамі — былі ўпэўнены, што Саюзу гамон. На самай справе нават у пачатку кампаніі прасоўвання немцаў у глыб СССР не было лёгкай прагулкай — аднак для «паспалітага» назіральніка рух вермахта на Маскву выглядаў вельмі ўражальна. Міне паўгода, перш чым гэты рух зойдзе ў тупік ля самых сцен савецкай сталіцы.

Супраціў быў рэакцыяй на рэпрэсіўную палітыку акупацыйнага рэжыму. Нельга адмаўляць, што нацысты практычна ад самага пачатку дэманстравалі на савецкіх тэрыторыях найбольш брыдкія рысы свайго кіравання. Аднак у першыя тыдні і месяцы пасля 22 чэрвеня 1941 г. нацысцкі тэрор меў селекцыйны характар. У першую чаргу ён быў скіраваны супроць яўрэяў, якіх многія мясцовыя жыхары ў любым разе ўспрымалі як чужынцаў. Далей тэрору паддаваліся камуністы, таксама не вельмі папулярныя ў грамадстве. Давер да апошніх упаў яшчэ ніжэй у выніку паражэнняў першых тыдняў і месяцаў нямецка-савецкай вайны. Улічваючы «селекцыйнасць» тэрору з боку немцаў і іхную ўяў-

ўлады ў тым, што яны ў першыя тыдні «Аперацыі “Барбароса”» спрычыніліся да наўмыснага разбурэння гаспадаркі Беларусі не ў меншай меры, чым немцы. Туронак нават адкрыта заяўляе, што «самыя вялікія разбурэнні ў беларускай прамысловасці адбыліся ў выніку эвакуацыі на ўсход машын і абсталявання, а таксама — знішчэння партызанамі дробных прадпрыемстваў у правінцыі» (Цыт. твор, с. 198). Цяжка пацвердзіць або абвергнуць такія заявы.

³ Reitlinger Gerald. House Built on Sand. London, 1960. P. 155.

ную непераможнасць, насельнікам Беларусі не выпадала супраціўляцца немцам без дужа сур’ёзнай прычыны.

У той жа час даволі шмат людзей, прадбачачы «непазбежную» перамогу Германіі, палічылі за лепшае пайсці на супрацу з пераможцамі, адаптуючыся да новага становішча. Тут трэба сказаць (далей будзе падрабязнае тлумачэнне гэтага факта), што ў Беларусі, як і на іншых савецкіх тэрыторыях, акупаваных нацыстамі, толькі нязначная меншасць гэтых прыстасаванцаў супрацоўнічала з немцамі праз нацыянал-сацыялістычную ідэалогію або праз нацыяналістычныя спадзевы. Для большай часткі людзей праца ў разнастайных установах, створаных акупацыйнымі ўладамі, з’яўлялася — прынамсі напачатку — шанцам выкруціцца ў ліхіх акалічнасцях і дапамагчы сваім сем’ям. Між іншага, гэта значыла мець працу ў час, калі магчымасцей для працы амаль не было.

Па меры таго, як разгортваўся нацысцкі тэрор, калабарацыя — а таксама і супраціў — становілася для многіх справай чыста фізічнага выжывання. Некаторыя жыхары Беларусі — напрыклад, палякі з Арміі Краёвай — працавалі ва ўстановах мясцовай адміністрацыі і служылі ў дапаможнай паліцыі, каб мець прыкрыццё для падрыўной дзейнасці і набыць вайсковы досвед⁴.

Немцам патрэбная была супраца мясцовага насельніцтва, бо яны прыйшлі на савецкую тэрыторыю з вельмі невялікім штатам сваіх службоўцаў і цьмянымі ведамі пра заваяваны край. На апошняй стадыі, калі акупацыйная палітыка набыла непрыхавана брутальнае аблічча, немцы мелі намер выкарыстоўваць органы мясцовай калабарацыі не толькі як прапагандную зброю, але і як кшталт громаадводца, што мусіў прыняць на сябе гнеў насельніцтва. Нарэшце, немцы чакалі ад калабаранцкіх устаноў, што тыя адцягнуць людзей ад партызанскага руху.

У выніку ў Беларусі была створана цэлая сетка мясцовых устаноў і арганізацый, якія супрацоўнічалі — некаторыя ахвотна, некаторыя з агаворкамі — з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі. Абвяргаць існаванне феномена беларускай калабарацыі значыла б адмаўляць відавочныя факты. Беларускае грамадства было нармальнае, але ў 1941—1944 гг. яно апынулася ў ненармальнай сітуацыі. У плане калабарацыі яго рэакцыя не адрознівалася ад рэакцыі іншых еўрапейскіх грамадстваў, якія

⁴ Гл.: Dean Martin. Polen in der einheimischen Hilfspolizei. Ein Aspekt der Besatzungsrealität in den deutsch besetzten ostpolnischen Gebieten / Chiari B. (ed.). Die polnische Heimatarmee. Munich, 2003. S. 355—368, асабліва 359 і далей.

мусілі пэўны перыяд пражыць пад свастыкай. Ва ўсіх гэтых грамадствах знаходзіліся індывіды і групы, якія з розных прычын лічылі «дарчым» або нават «неабходным» супрацоўніцаў з новымі ўладамі.

Гісторыя мясцовай калабарацыі ў Беларусі, як і ў іншых акупаваных краінах, у адрозненне ад гісторыі супраціву, не выклікае пачуцця гонару (хаця, як мы ўбачым, у час Другой сусветнай вайны мяжа паміж калабарацыяй і супрацівам магла быць вельмі тонкай). Тым не менш, раз калабарацыя мела месца, яе трэба прэзентаваць як аб'ект даследавання і падаць аналізу — без яе карціна Другой сусветнай вайны была б няпоўнай.

У англамоўным варыянце гэтай працы дзеля аўтэнтчнасці прозвішчы людзей былі транскрыбаваны паводле беларускага варыянта (Astroŭski, Kušal). Назвы гарадоў транскрыбаваліся ў залежнасці ад таго, да якой акупацыйнай адзінкі гэтыя гарады належалі. Калі яны адносіліся да тылу групы армій «Цэнтр», дзе асноўнай мовай была руская, то назвы падаваліся паводле рускага варыянта (напрыклад, Mogiljov, Gomel, Bobrujsk), а гарады і вёскі «Генеральнай акругі “Беларусь”», дзе вялася «беларусізацыя» і многія дакументы складаліся па-беларуску, падаюцца паводле беларускага варыянта (напрыклад, Baranaviči, Hlybokaje, Navahrudak*). Усе пераклады з нямецкай, рускай, беларускай, іўрыта і ідыша на англійскую зрабіў аўтар, калі не пазначана іншае. Няма патрэбы казаць, што за ўсе памылкі, фактычныя і іншыя, якія могуць сустрэцца ў гэтай кнізе, нясу адказнасць толькі я, Леанід Рэйн.

Праца над гэтай кнігай не была б ажыццёўлена без ласкавай падтрымкі многіх людзей і арганізацый. Перш за ўсё я хачу падзякаваць прафесару Бен-Цыёну Пінчуку, а асабліва доктару Гіладу Маргаліту, якія на працягу трох доўгіх гадоў былі побач са мною і чые сяброўскія парады, канструктыўныя заўвагі і выключна кампетэнтная крытыка істотна паўплывалі на маё даследаванне.

Мая найбольш сардэчная падзяка — Цэнтру Бундэрыюса па вывучэнні нямецкай гісторыі пры Хайфскім універсітэце і яго кіраўніку, д-ру Іфаату Вайсу. Яны далі мне грант на паўгода, які дазволіў правесці частку даследавання ў нямецкіх архівах. Я хацеў бы падзякаваць таксама дырэктару Цэнтра па даследаванні антысемітызму ў Тэхнічным універсітэце (Берлін) прафесару д-ру Вольфгангу Бенцу за гасціннасць, якуюказаў мне гэты Цэнтр падчас маіх архіўных даследаў у Германіі.

* Так у аўтара. Больш дакладна, вядома, «Baranavičy», «Navahradak». — *Заўв. перакл.*

Як і ў кожнай гістарычнай працы, дапамога работнікаў розных архіваў мела найвялікшую значнасць. У гэтай сувязі я хацеў бы сардэчна падзякаваць усім людзям у Бундэсархіве (федэральны архіў, аддзяленні Берлін-Ліхтэрфельдэ і Дальвіц-Хопегартэн), Ваенным архіве (Фрайбург-ім-Брайсгаў) і ў архіве «Яд Ва-Шэм» (Іерусалім). На жаль, я не ведаю іх імёнаў, але яны моцна дапамаглі мне знайсці багатыя крыніцы ў іхных установах. Таксама мае цёплыя словы падзякі адрасуюцца кіраўніку іерусалімскага офіса Цэнтра Сімона Візенталя д-ру Эфраіму Зуроф, які ласкава дазволіў мне праглядзець запісы, сабраныя ў яго офісе.

Я бы хацеў падзякаваць таксама Савету па паглыбленых даследах Хайфскага ўніверсітэта. Дзякуючы яго гранту я засяродзіўся на сваім даследаванні, не маючы фінансавых клопатаў.

Яшчэ я хачу выказаць сваю ўдзячнасць прафесару Дану Міхману (Бар-Іланскі ўніверсітэт і Міжнародны інстытут даследаванняў Халакосту, «Яд Ва-Шэм») за яго выключна канструктыўную рэцэнзію на маё даследаванне. Дзякуй і ананімным рэцэнзентам з часопіса «Holocaust and Genocide Studies», крытыка якіх мела для мяне вялікую каштоўнасць, калі я дапаўняў раздзелы гэтай кнігі.

Мне выпала магчымасць папрацаваць над гэтай кнігай у час візіту ў Германію, у рамках постдактаральнай праграмы «Мінерва», у бібліятэцы «Цайтгешыхтэ» (Штутгарт). Маё «данкешон» — работнікам бібліятэкі, асабліва яе дырэктару прафесару д-ру Герхарду Гіршфельду, а таксама яго сакратарцы Эдыт Грубер за іх гасціннасць і дапамогу. Прафесар Гіршфельд, сам спецыяліст у тэме калабарацыі часу Другой сусветнай, ахвотна рабіў мне падказкі і даваў парады, якія істотна паспрыялі працы над гэтай кнігай і яе наступнай публікацыі.

Я хачу выказаць сваю ўдзячнасць д-ру Леаніду Смілавіцкаму (Інстытут дыяспары Тэль-Авіўскага ўніверсітэта), які скіраваў мяне да твораў беларускіх гісторыкаў, не вельмі шырока вядомых за межамі Беларусі.

Шчырую падзяку прашу таксама прыняць спадарынь Лі Корнфельд і Ферн Зекбах, якія шмат дзён патрацілі на тое, каб мова гэтай кнігі выглядала і гучала як англійская.

Д-р Фаня Оз-Зальцбергер (Хайфскі ўніверсітэт), якая шмат гадоў таму наняла мяне як даследчыка і выкладчыка-асістэнта, была не толькі наймальнікам, з якім прыемна працаваць, але і сябрам... Яна выказвала сапраўдную цікавасць да майго даследавання, за што ёй і дзякую.